

DÎVÂN-I HİKMET'İN KÖKŞETAV NÜSHASINDA {-UbAn} EKI {-UbAn} SUFFIX IN KOKSHETAU COPY OF DÎVÂN-I HİKMET

ABDULKADİR ÖZTÜRK*

Öz

Türk tasavvuf edebiyatının kurucusu, Türk dünyasının ortak değeri mutasavvıf ve şair Ahmet Yesevî'nin hikmetli sözlerini içeren eseri *Dîvân-ı Hikmet*, Türk dil tarihi ve Türk edebiyatı için önemli bir hazinedir. Barındırdığı leğüistik malzemeler ile Türk dili tarihine ışık tutarken, muhteviyat ve üslup bağlamında ise Türk Tasavvuf Edebiyatı'nın ilk örneği olma özelliğine sahiptir. Türkistan'dan Anadolu'ya Yesevî erenleri ile tasavvuf iklimi ve Türk kültürü yayılırken, yine Yesevî'nin mirası *Dîvân-ı Hikmet* çağlar aşarak bu kültür birikimini Türk dünyasının nesillerine aktarmaya devam etmektedir. Tasavvuf alanında bir edebiyatın doğuşuna kaynaklık eden bu eser, İslâm ile müşerref olan Türklere de yol gösterici olmaktadır.

Anadolu Türklüğü, Dede Korkut anlatılarıyla millî şuurunu, örf ve âdetlerini, kahramanlık destanlarını vb. yurt tuttuğu Anadolu coğrafyasında sözlü gelenek vasıtasıyla aktarırken, Hoca Ahmet Yesevî'nin Türkistan'dan yaktığı “Türkleşme ve İslâmlaşma” ışığı, onun manevî yoldaşları ve mirasçıları olan Hacı Bektaş-ı Veli, Yunus Emre, Abdal Musa, Baba Mansur, Haydar Sultan, Hubyar Sultan gibi erenler ve pirlere ulaştırılmıştır. Anadolu'da Türklüğün ve İslâm'ın kalıcılığı bu sayede gerçekleşmiştir. Aynı zamanda bu önemli şahsiyetler ve de başkaca mutasavvıf, şair ve ediplerce Anadolu'da yazılı bir Oğuz dilinin teşekkülü söz konusudur.

Oğuzlar, eski devirlerden itibaren tarih sahnesinde yerini alan, 10-11. asırlarla birlikte geniş coğrafyalara yayılan, kurdukları Selçuklu ve Osmanlı devletleriyle Türk ve İslâm tarihine damga vuran bir Türk boyudur. 13. asra değin sözlü gelenek ile dilini canlı tutan Oğuzlar, bu asırla birlikte Anadolu'da tarihî Türk dilinin yeni bir yazı dilini meydana getirmişlerdir. Batı Türk yazı dili olarak adlandırdığımız ve Köktürk, Eski Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay Türkçeleri istikametinde ilerleme kaydeden Doğu Türk yazı dilinden kendine özgü dilsel özellikleriyle ayrılan yeni bir yazı dili kolu bu süreçte ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada, Doğu Türk yazı dilinin bir eseri olan *Dîvân-ı Hikmet*'te geçen {-UbAn} zarf-fiil eki ele alınacaktır. Ayrıca bu ekin Batı Türk yazı dilinin ilk evresi olan Eski Oğuz Türkçesinin metinleri ile paralelligi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk Tasavvuf Edebiyatı, Hoca Ahmet Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, Kökşetav Nüshası, {-UbAn} zarf-fiil eki

Abstract

Dîvân-ı Hikmet, the work of Sufi and poet Ahmet Yesevî, the founder of Turkish Sufi literature and a common value of the Turkish world, is an important treasure for Turkish language history and Turkish literature. *Dîvân-ı Hikmet* sheds light on the history of the Turkish language with the linguistic materials it contains and it is the first example of Turkish Sufi Literature in

Araştırma Makalesi / Künye: ÖZTÜRK, Abdulkadir. “Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasında {-Uban} Eki”. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi 109 (Mart 2024), 311-326. <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1417717>.

* Doç. Dr., Hoca Ahmet Yesevî Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi / Ordu Üniversitesi, E-mail: ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz, akadirozturk@odu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-3077-458X.

terms of content and style. While the environment of Sufism and Turkish culture spread from Turkestan to Anatolia with Yesevi successors, his legacy, *Dîvân-ı Hikmet*, continues to transfer this cultural accumulation to the generations of the Turkish world through ages. This work, which was the source of the birth of a literature in the field of Sufism, also guides the Turks who are honored with Islam. National consciousness, customs and traditions, heroic epics, etc. conveyed through the narratives of Dede Korkut and it had spread through oral tradition in Anatolia. The light of “Turkification and Islamization” that Hoca Ahmet Yesevî lit in Turkestan was conveyed to the hearts of followers and successors such as Hacı Bektaş-ı Veli, Yunus Emre, Abdal Musa, Baba Mansur, Haydar Sultan, Hubyar Sultan, who were his spiritual companions and heirs. This is how the permanence of Turkishness and Islam in Anatolia was realized. At the same time, there is the formation of a written Oghuz language in Anatolia by these important figures and other mystics, poets and literary figures.

Oghuzs, who took their place on the stage of history since ancient times, lived in the 10th-11th centuries. It is a Turkish tribe that spread to wide geographies over the centuries and left its mark on Turkish and Islamic history with the Seljuk and Ottoman states. The Oghuz people, who kept their language alive through oral tradition until the 13th century, created a new written language of the historical Turkish language in Anatolia. A new branch of written language, which we call the Western Turkish written language, and which differs from the Eastern Turkish written language, which has progressed in the direction of Kokturk, Old Uyghur, Karakhanid, Khwarezm and Chagatai Turkish, with its unique linguistic features, has emerged in this process.

In this study, the gerund suffix {-UbAn} used in *Dîvân-ı Hikmet*, a work of the Eastern Turkish written language, will be discussed. In addition, the parallelism of this suffix with the texts of Old Oghuz Turkish, the first phase of the Western Turkish written language, will be evaluated.

Keywords: Turkish Sufi Literature, Hoca Ahmet Yesevî, *Dîvân-ı Hikmet*, Kokshetau Copy, {-UbAn} gerund suffix.

Giriş

Kökleri Türk yazı dilinin ilk ürünlerini verdiği 7. asırdan çok daha eskilere dayanan Türk sözlü kültür geleneği, Köktürkler döneminden sonra Uygurların Maniheizt ve Budist inançlar çerçevesinde oluşturduğu dinî metinlerle farklı bir kültür dairesinin içinde gelişme göstermiştir. Eski Türklerin edebiyatında görülmeye başlayan bu etki, Eski Uygur sahasındaki Huastuanıft, Sekiz Yükmeç, Altun Yaruk, Kuan Şi İm Pusar¹, Maitrisimit gibi dinî içerikli ve çeviri mahiyetli eserler sayesinde, dinî merkezli Maniheizt ve Budist Uygur edebiyatlarının oluşmasına da zemin hazırlamıştır². 10-11. asırlar Türklerin kitlesel olarak İslâmiyet’i benimsemelerine ve dolayısıyla bu iklimde yeni bir edebiyatın oluşmasına da tanıklık etmiştir. Karahanlı Türkçesi dönemi ile başlayan süreçte hem Türk yazı dili hem de Türk edebiyatı Arap ve Fars kültürleri etkisinde bir gelişim göstermiş ve sonraki asırlarda da bu etki alanı artarak devam etmiştir.

Türkçenin tarihî süreçte ilişkide bulunduğu dillerle temasında “din” önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkler, İslâmiyet’i kabul ederek yabancı oldukları bir dinî muhite girmişlerdir. Kabul ettikleri dinin kutsal kitabı olan Kur’an-ı Kerim’i tercüme ederken İslâmî terimleri -Uygurların Maniheizt ve Budist muhitte yaptıkları gibi- Türkçeye uyarlamışlardır. Uyarlama yoluyla Türkçeye geçen pek çok kelimenin kaynak dil olan Arapçadan ve aracı dil olan Farsçadan kopyalandığı görülmüştür (Şimşek, 2020, 102-103).

Kutadgu Bilig, *Dîvânu Lugâti’l-Türk*, *Atebetü’l-Hakâyık* ve *Dîvân-ı Hikmet* eserleriyle İslâmî Türk edebiyatının ilk örnekleri verilmiştir. Özellikle *Atebetü’l-Hakâyık* ve *Dîvân-ı Hikmet*, ilk dönem İslâmî Türk edebiyatı içinde dinî muhteviyat temelinde meydana getirilen eserler olup ahlak, alçak gönüllülük, iyilik, dünya ve ahiret hayatı, ibadetin temel esasları gibi işlediği konularla Türklerin Müslüman olma sürecine önemli katkılar sunmuşlardır. Bu dönemde Türkler arasında dinî-tasavvufî yaşam felsefesinin oluşması ve yayılmasında Ahmet Yesevî’nin özel bir yeri vardır.

Pîr-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevî, onunla anılan Türkistan coğrafyası ile sınırlı kalmayıp düşünceleri ve hikmetleriyle bütün Türk dünyasının ortak bir değeri olarak Müslüman Türkleri manevi bir derinlikte etkilemiştir. 11. asır ve sonrasında Oğuz/ Türkmen boylarının Hazar Denizi’nin batısını, Anadolu başta olmak üzere Azerbaycan, Suriye ve Irak gibi bölgeleri yurt tutmaları, bu coğrafyalarda Türklük ve İslâm’ın yerleşmesine ve yayılmasına olanak sunmuştur. Bu coğrafyada Türklük ve İslâm’ın kalıcı olarak yer edinmesinde Hoca Ahmet Yesevî önemli rol oynamıştır. Yesevî’nin ocağında yakılan ateş onun talebeleri aracılığıyla Türkistan’dan Anadolu’ya ulaşmış ve onun hikmetleri de Türklerin manevi hayatına kaynaklık etmiştir. Ahmet Yesevî tasavvufî düşüncelerini, döneminin ve coğrafyanın müşterek Türkçesiyle anlatarak, “hikmet” adını verdiği şiirlerinde nazım şekillerini ustaca kullanarak Türk Tasavvuf Edebiyatı’nın kurucusu olarak aynı zamanda Türk edebiyat tarihinde de yerini almıştır. Ahmet Yesevî’nin Türk edebiyatında tarihten günümüze değin iz bırakmasında ve

1 Dil, din ve edebiyat ilişkisi dikkate alındığında Türk kültüründeki Hızır kavramıyla örtüşen yönleri olması bakımından Kuan Şi İm Pusar’ın ayrı bir öneme de sahip olduğu (Yıldız, 2019, 59-77) söylenebilir.

2 Eski Türkçenin evrelerinin oluşmasında temelde alfabe, inanç ve coğrafya şeklinde üç faktör etkili olsa da, araştırmacılar genellikle üçüncü faktörü dışarıda bırakarak bu evreleri belirleme yoluna gitmişlerdir. 6.-13. asırlar arasında Köktürklerin Gök Tanrı inancına sahip olmaları, Eski Uygurların çeşitli zamanlarda Maniheizm, Budizm, Nesturilik inançlarını benimsemeleri ve Karahanlıların İslâmiyet’i kabulü bir yana bırakılırsa Köktürk, Eski Uygur ve Karahanlı yazı dillerinde birden fazla alfabeyle metinler oluşturulduğu görülmektedir (Yıldız, 2020, 1).

geniş bir etki alanı oluşturmasında millî hassasiyetini ön planda tutmasının rolü de yadsınmaz:

Seçtiği vezinlerde o devrin müşterek zevkine uyarak, şahsî yeniliklerden tamamıyla çekinen Ahmet Yesevî, kâfiye hususunda, Arap ve Acemlere bağlı olmayarak, millî edebiyat ananesine tamamen sadık kalmış ve “kâfiye” yerine halk edebiyatını taklitle daha çok “yarım kâfiyeler” kullandığı gibi, onları da ekseriya fiillerin çekimlerinden vücuda getirmiş ve eski redif usulüne de ekseriyetle bağlı kalmıştır. Eski kavmî edebiyat ananelerine riayet merakı nazım şeklinde de tamamıyla kendini göstermiştir. Çok az ve iptidai olan nazım şekliyle, yabancı tesirlerden tamamıyla sıyrılmış ve millîdir. Her bend sonundaki mısraların ya aynen ya kâfiye bakımından tekrarı, onun, sonraları gelişme devirlerine ait eser gibi tek başına okunmak maksadıyla değil, dinî toplantılarda umumî surette inşâd olunmak için yazıldığını göstermektedir (Köprülü, 1976, 148-149).

Ahmet Yesevî'nin temellerini attığı tasavvuf edebiyatı; ilahi, nefes, nutuk, devriye ve şathiye gibi nazım biçimleriyle Anadolu'da gelişme ve ilerleme kaydetmiştir. Bu gelenek, Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli, Baba Mansur, Kaygusuz Abdal, Abdal Musa, Hacı Bayram-ı Veli, Hubyar Sultan ve Pir Sultan Abdal gibi erenler ve pirlere ile Anadolu coğrafyasında asırlar boyu devam ettirilmiştir.

Bu çalışmada Türk Tasavvuf Edebiyatı'nın ilk örneklerinden sayılan, Ahmet Yesevî hikmetlerinden ve ona sonradan yapılan eklemelerden müteşekkil *Dîvân-ı Hikmet* eserinde örneklenen {-UbAn} eki üzerinde durulacaktır. Konu, *Dîvân-ı Hikmet*'in Kökşetav nüshası esasında irdelenecektir. Tarihî Türk yazı dillerinde özellikle ve çoğunlukla Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde {-UbAn}, {-(y)UbAn} biçimleriyle tanıklanan bu zarf-fiil ekinin Orta Asya'nın müşterek yazı dilindeki paralellikleri Yesevî'nin hikmetleri aracılığıyla örneklendirilecektir.

1. Dîvân-ı Hikmet ve Nüshaları

Hoca Ahmet Yesevî ve eseri *Dîvân-ı Hikmet*'in asırlar boyu Türk coğrafyalarında ortak bir değere ve Yesevîlik ile Türk tasavvuf hayatında önemli bir yere sahip olması, onun soyağacı silsilesine bakılarak manevî ikliminin kaynağını görmekle mümkün olacaktır. Nesebnâme Risalesi'nde Ahmet Yesevî'nin soy kütüğü net olarak ortaya konulmuştur. Bu şecereye ve yine bir başka eser olan *Menbâ'ul Ebhâr* kitabına göre Yesevî'nin şeceresi Hz. Ali'nin oğlu İmam Muhammedü'l-Hanefî b. Aliyyü'l-Murtaza'ya kadar³ ulaşmaktadır (Bice, 2019, 12-13).

Türk dili tarihi içinde özellikle İslâmî Türk edebiyatının ilk örnekleri arasında yer alıp tasavvuf edebiyatının başlıca temel eserleri arasında karşımıza çıkan *Dîvân-ı Hikmet*, Hoca Ahmet Yesevî'nin hikmetlerinden oluşmaktadır. Eser, dinî-tasavvufî bir muhtevasıyla barındırmaktadır:

Hikmetlerde öğretici ve ibret verici bir tarzda; Allah'ın birliği, mutlak irade ve kudreti, Hz. Peygamber'in hayatı, mucizeleri, İslam esasları, ibadetler, dünya halinden şikâyet, kıyamet gününe ve ahirete hazırlık, cennet-cehennem, dervişlik ve dervişliğin faziletleri gibi ahlâkî-dinî neticeler veren konular işlenmiştir. Bunun yanı sıra hikmetler, Orta

3 Yesevî'nin soyağacıyla ilgili bilgilerden hareketle onun yedinci göbekten dedesi İshak Baba, on dördüncü göbekten Muhammed Hanefî ve Hz. Ali de on beşinci göbekten dedesi olduğu görüşü hâkimdir (Jarmuhamedul, 1993, 9; Utebekov, 2022, 3).

Asya'da halk arasında çok sevilen ve eskiden beri kullanılan yedili ve on ikili hece vezninde yazılmışlardır ki, bu da onların Türk Edebiyatından gelmiş millî unsurunu oluşturur (Yazıcı, 1993, 381).

Yesevî hikmetleri, onun halifeleri ve talebeleri aracılığıyla dilden dile söyleneleşmiş ve sözlü gelenek içinde hafızalara kaydedilmiştir. Hikmetlerin ne zaman kaleme alındığı konusu günümüzde halen aydınlatılabilmemiş değildir. Bunun yanı sıra Yesevî hayatta iken hikmetlerinin yazılı olarak kayıt altına alınıp alınmadığı bilinmemektedir. O dönemden elimize ulaşan bir nüsha olmaması, Dîvân-ı Hikmet adıyla yazıya geçirilen en eski nüshalarının ise çoğunlukla 17. asra tarihlendirilmesi bu soruları cevapsız bırakmaktadır. Ancak bilinen gerçek şudur ki hikmetler, unutulmadan veya kaybolmadan asırlar boyu Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada kendini ama sözlü gelenek⁴ içinde ama nüshaları aracılığıyla muhafaza edebilmiştir:

Orta Asya sûfi şeyhi ve İslâmiyet'in Orta Asya'da gelişmesinde önemli rolü olan Ahmet Yesevî'nin öğretileri, hikmetleri aracılığıyla önce Orta Asya'ya yayılmış sonra da İran ve Anadolu'ya ulaşmıştır. Onun tasavvuf tarikinin bu coğrafyalara hızla yayılmasında kişiliğinin yanı sıra şiirleri aracılığıyla ilettiği mesajın sade ve kolay anlaşılır olmasının da rolü vardır. Aruzla değil hece vezniyle yazılmış şiirleriyle Yesevî, tasavvufî halk edebiyatının temelini kurmuştur. Hikmet adı verilen şiirlerin hepsinin Yesevî'ye ait olup olmadığı ise belli değildir (Azmun, 1994, V-VII).

Hoca Ahmet Yesevî'nin Anadolu'daki izlerine bakılacak olursa hem tasavvufî anlayışının hem de tasavvufî edebiyat geleneğinin nasıl bir etki alanı oluşturduğu görülecektir. Hikmetlerle Yunus Emre şiirlerinde görülen sanat unsurları ve tasavvufî muhteva açısından önemli benzerlikleri tespit etmek mümkündür (Yılmaz, 1993, 18-19). Yesevî'nin Hacı Bektaş-ı Veli, Abdal Musa, Piri Baba ve Seyyid Kalender Veli gibi pirlere arasındaki bağa velayetnamelerde rastlanmaktadır (Kardaş, 2018, 17-35). Yesevî, Alevi-Bektaşî şiirinde de yerini almıştır. Pir Sultan, Didârî, Miâdî, Abdal Dede, Teslim Abdal gibi pek çok Alevi-Bektaşî ereni, Yesevî'yi şiirlerinde büyük bir saygı ile anmıştır. Yesevî izinde ve Yunus Emre geleneğinde yine Kaygusuz Abdal'ın şiirlerini de görebilmekteyiz (Özdemir, 2021, 1090-1094).

Orta Asya'dan Anadolu'ya uzanan Yesevî hikmetleri, Türk tasavvuf hayatına yön vermiş, kendinden sonra ortaya çıkan tasavvufî geleneklere ve bu temelde meydana getirilen edebiyata da kaynaklık etmiştir. Öyle ki Anadolu merkezli 13. asır ve devamında gelişen tasavvuf edebiyatında Yesevî'nin tasavvufî öğretileri sözlü gelenekte ve Dîvân-ı Hikmet aracılığıyla kayıt altına alınan Yesevî'nin hikmetleri yazılı edebiyatta yerini almıştır.

Dîvân-ı Hikmet dil bakımından değilse bile edebî bakımdan Karahanlı devrine ve 12. asra ait kabul edilmektedir (Yıldız, 2011, 41). Eserin en eski nüshalarının 16. veya 17. asırlara ait olduğu düşünülmektedir (Eraslan, 1991, 40; Azmun, 1994, 58; Tulum, 2019, 12). Mısır nüshası istinsah tarihi H. 1061/M.1650 ve istinsah kaydında belirtilen

4 Sözlü gelenek, yazılı ürünlerin olmadığı veya yaygınlaşmadığı dönemde inanç, sanat, dil, edebiyat ve diğer tüm kültürel unsurları barındıran ve aktaran toplumsal sistemdir. Sözlü anlatı, edebî yönü olsun veya olmasın toplumsal yapı içindeki bireyin tutum veya davranış şekillerini, kural veya inançlarını içeren bütünsel bir yapıdır. Destanlar, efsaneler, halk hikâyeleri vd. edebiyatı şekillendiren kaynaklardır. Nihayetinde dinî-tasavvufî gelenekte de öğretinin aktarımında öncelik sözlü gelenektedir. Bilinen odur ki Yesevî'nin hikmetleri asırlar boyu sözlü gelenekte var olmuş ve daha sonraki asırlarda yazıya geçirilmiştir (Bayındır, 2021, 10).

nüşhanın yazıcısının Mirzâ ‘Abdu’l-kâdir-i Hokandî olduğu bilgisi ile müstensihî belli ve şimdîye kadar bilinen en eski tarihli yazma nüshadır (Tulum, 2019, 13-21).

Divân-ı Hikmet’in 17-19. asırları arasında yazılmış veya basılmış onlarca nüshası bulunmaktadır. Bu nüshalar, günümüzde Türkiye, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Azerbaycan, Tataristan, Rusya, İran, Mısır, Afganistan, Hindistan, Macaristan, Fransa, İngiltere, İtalya gibi ülkelerin kütüphane ve müzelerinde muhafaza edilmektedir (Utebekov, 2022, 18). Bununla birlikte halen gün yüzüne çıkmamış yine pek çok yazma ve basma nüshasının olduğu da eser üzerine yapılan çalışmalarda hemen hemen her araştırmacı tarafından dile getirilmektedir.

Bu çalışmaya kaynaklık eden Divân-ı Hikmet’in Kökşetav nüshası, Kazakistan’ın Akmola Eyaletine bağlı Kökşetav şehrindeki Kökşetav Edebiyat ve Sanat Müzesinin Temel Kitaplar Bölümünde 639 numaralı kayıt ile muhafaza edilmektedir. 176 sayfadan oluşan bu nüshanın istinsah tarihi ve müstensihî bilinmemektedir. Sayfalarında 9 ile 12 arasında mısra barındıran bu eserde 57 hikmet (360 kıta, 228 beyit) bulunmaktadır (Utebekov-Akar, 2020, 330).

2. {-UbAn} Eki

Köktürkçede ve Eski Uygur Maniheizt metinlerinde yaygın, Eski Uygur Budist metinlerde ise seyrek rastlanan {-pAn} eki, {-p} zarf-fiil ekinin {-An} eki ile genişletilmiş şekliyle teşekkül etmiştir. Ayrıca Maniheizt Uygur metinlerinde ekin {-pAnIn} şeklinde ikinci kez genişletilmiş biçimi de bulunmaktadır (Korkmaz, 1984, 158).

A. von Gabain, K. Menges, J. Eckmann, O. Pritsak, M. Mansuroğlu, Ş. Tekin, M. Ergin, T. Tekin, Z. Korkmaz, P. Zieme gibi araştırmacılar {-pAn} ekinin genişleme yoluyla meydana geldiğini belirtirler. Çalışmalarda görülür ki bu morfemin kökeni {-p} zarf-fiil ekine dayanmaktadır. Ancak araştırmacılar, ekin genişleme esnasında ortaya çıkan {-An} biçimbirimi konusunda fikir birliğinde değildir. {-An} biçimbirimi, W. Bang ve C. Brockelmann’a göre vasıta hâli ekidir. Z. Korkmaz’a göre {-An}, ikinci bir zarf-fiil ekidir ve dolayısıyla bu iki zarf-fiil ekinin kaynaşmasıyla meydana gelen {-pAn}, kuvvetlendirilmiş bir zarf-fiil eki durumundadır. O. F. Sertkaya ve L. Karahan da {-An} ekinin pekiştirme işlevli bir ek olduğu görüşündedirler⁵.

{-p} zarf-fiil ekinden gelişen bu ek Eski Türkçe döneminden itibaren tarihî ve çağdaş metinlerde, fonetik ya da morfolojik birtakım gelişmelere bağlı olarak {-pAn}, {-IpAn}, {-UpAn}, {-bAn}, {-IbAn}, {-UbAn}, {-UbAnI}, {-UbAnIn} gibi biçimleriyle tanıklanmaktadır.

kelipen, sülepen, olurupan vs. şeklinde Köktürk yazıtlarında; *kopupan, körüpen, barıpan, taşıkıpan, külişüpen* vb. kullanımlarıyla Eski Uygur sahası metinlerinde; *ugrapan, yarupan, keğipen* gibi biçimleriyle Divânu Lugâti’t-Türk’te görülen bu ek, sonraki dönem Türk yazı dillerinde de örneğin Harezmi Türkçesi metinlerinde *okıpan, tutupan*; Çağatay sahasında yalnızca manzum metinlerde *tıpen, efgâr eylepen* gibi kullanımlarla örneklenmektedir (Sertkaya, 1989, 341-346).

Gerek Bengü taşlarda gerekse Eski Anadolu Türkçesinde bolca kullanılan -(U)pAn /-(y)UbAn zarf-fiil eki de, hiç şüphesiz, Z. Korkmaz’ın belirttiği gibi, Oğuzca bir unsurdur. Seyrek olarak Harezmi Türkçesinde de görülen -(y)UbAn ekinin, Osman Nedim Tuna, Harezmi Türkçesindeki Oğuzca unsurlardan biri olarak değerlendirmektedir (Gülsevin, 1998).

⁵ Ayrıca konu için bkz. (Korkmaz, 1984); (Sertkaya, 1989); (Kırmızıgül, 2021).

Z. Korkmaz, O. N. Tuna ve G. Gülsevin, Z. Kaymaz⁶ -(U)pAn /-(y)UbAn zarf-fiil ekini, Oğuzca bir unsur olarak değerlendirmektedir. Metinler incelendiğinde Oğuz Türkçesinin tarihî dönemlerinde ekin yaygın bir kullanım alanına sahip olduğu görülmekte ve bunun yanı sıra halen Azerbaycan Türkçesi ağızlarında da tespit edilebilmektedir⁷.

13. asırla birlikte bir yazı dili kimliğini kazanan Oğuz Türkçesi, “Eski Anadolu Türkçesi”, “Osmanlı Türkçesi” ve “Klasik Azerbaycan Türkçesi” kollarıyla, çağdaş yazı dillerini meydana getirdiği 19-20. asırlara değin lengüistik gelişmeler göstererek ilerlemiş ve zamanla da her çağdaş kolu kendi istikametinde standartlaşarak günümüz kullanım alanını oluşturmuştur. Kendine özgü dil unsurlarıyla diğer Türk yazı dillerinden ayrılmış ve nasıl ki o diğer yazı dillerinin izlerini bünyesinde barındırabilmiş, kendi karakteristik dil özelliklerini de o yazı dillerine aktarabilmiştir. Tarihî yazı dillerinde tanıklanan {-UbAn} zarf-fiil eki, Anadolu sahasında {-(y)UbAn} ve {-(y)UbAn(In)} biçimlerinde gelişim göstererek Oğuzcaya özgü bir unsur hâle dönüşmüştür. İlk olarak Köktürk yazılı metinlerde kullanımı tespit edilen bu ekin köken itibarıyla Oğuzca bir morfem olduğu görüşü de çalışmalarda ifade edilmesinin yanında yazı dilleri arasındaki paralelliklere örneklik teşkil eden bir unsur olarak değerlendirilebilir. Oğuz Türkçesinin tarihî dönem metinlerinde sıklıkla karşımıza çıkan ve özellikle manzum eserlerde aruz veznine uygun düşmesiyle dikkat çeken {-UbAn}, {-(y)UbAn} eki Anadolu ve Azerbaycan sahası şair ve ozanların diliyle eserlere yansımıştır.

Tarama Sözlüğü’nde {-(y)UbAn} ekinin 13-19. asırlar arasındaki kullanım örneklerine yer verilmektedir: *Kamu tedbir ettiler öldürmege / İmdi dilerler aluban gitmege* [Yusuf ü Zeliha]; *Gel kaçalım kim bize yetmeyeler / Tizrek kim irüben dutmayalar* [Mantıku’t-Tayr]; *Dedi ol peri yüzünü görmedi / Senin ile oturuban turmadı* [Süheyl ü Nevbahâr]; *Aldayuban er tutmak avrat işidir.* [Dede Korkut]; *Ey Muhibbi bu gözüm merdümü gavvas gibi / Taluban bahr-i gama dürr ile mercan getirir* [Muhibbi]; *Be felek senin elinden / Ah edüben ben ağlarım* [Karacaoğlan]; *Çünkü kâfirler kaçuban gittiler / Babik’e varup şikâyet ettiler* [Battal Gazi]; *Beş mecidiye verüben / Bir öpücük istemeli* [Erzurumlu Emrah] (2009, 267-273).

Anadolu sahası Türk tasavvuf edebiyatının Hoca Ahmet Yesevî çizgisindeki önemli temsilcileri Yunus Emre ve Hacı Bektaş-ı Veli’de ekin kullanım örnekleri arasında;

Akar sulayın çağlaram, dertli cigerim dağlaram / Şeyhim aňuban ağlaram, gel gör beni aşk neyledi [Yunus Emre Divanı]; *Varam ol dosta kul olam hem açılıuban gül olam / Hem ötüben bülbül olam duragım gülistan ola* [Yunus Emre Divanı]; *Sen meger kuş oluban uçtun dedim.* [Velâyetnâme-i Hacı Bektaş]; *Koyuban kibleye karşı ol eri / Turdu yetmiş safta hem Rum erleri* [Velâyetnâme-i Hacı Bektaş]; *Çü h’âce eyledi Bektâş’a hürmet / Ayağa ÷uruban eyledi ‘izzet* [Hacı Bektaş-ı Veli Velayetnamesi]; *Aluban çü reh hep kerrübiyâm / Geçirdiler yedi kât âsümânı* [Hacı Bektaş-ı Veli Velayetnamesi]; *Bakuban ceyb-i hırkaya o server / Ki kılmış hâme-i kudret muharrer* [Hacı Bektaş-ı Veli Velayetnamesi] vb. verilebilir (Kardaş, 2018; Tarama Sözlüğü, 2009).

6 Hikmetlerde Oğuz Türkçesine has olan -UbAn şekli görülür (Kaymaz, 2002, 161).

7 {-IbAn}, {-UbAn} eki Azerbaycan’ın Guba, Şamahı, İsmaili, Zakatala, Gah, Garabağ ağızlarında; ekin genişlemeli bir biçimi olarak da {-IbAnnArI}, {-UbAnnArI} şekli de Guba ağızlarında kullanılmaktadır (Allahverdiyeva, 2011, 76).

Geleneğin bir diğer temsilcisi ve Abdal Musa'ya intisab eden Kaygusuz Abdal'da ise;

*Matem aylarında kanlar saçarlar,
Uyaruben mermer çerağ yakarlar,
Hu deyüb de gülbengini çekerler,*

Erler gelir Pirim Abdal Musa'ya (Atalay, 1990, 43) şeklindeki dörtlükte örneklenmektedir.

Duman-Yağmur (2013), {-UbAn} kullanımının özellikle manzum metinlerde dudak uyumuna bağlı ya da uyum dışı örneklenmesinin dönemin standart kullanımına uygun olarak yaygınlığını ifade ederken; *bakıban*, *darımban*, *sanımban* (Mantıku't-Tayr); *kakıban* (Amme Cüzi Tefsiri); *'acebleyiben*, *sürıben* (Süheyl ü Nev-Bahâr); *atlanıban* (Gülistan Tercümesi); *sevnişiben* (Anonim Miracnâme) örnekleriyle {-IbAn} biçiminin ise 14-16. asırlar arası Anadolu sahası metinlerinde seyrek bir kullanıma sahip olduğunu ortaya koymaktadırlar.

Eski Oğuz Türkçesi metinlerinde ekin {-UbAn} biçimi, diğer yazı dillerine oranla daha yaygın bir kullanıma sahiptir.

3. Dîvân-ı Hikmet Kökşetav Nüshası'nda {-UbAn} Eki Kullanımı

Oğuz, Kuman-Kıpçak, Karluk gibi geniş kitlelere sahip Türk boyları, esasında 10-11. asırlarda Orta Asya-Anadolu istikametinde ve İrtiş'ten Dinyester'e kadarki Deşt-i Kıpçak alanında başlıca siyasi ve iktisadi nedenlerle yer değiştirme-göç etme temelinde bir yayılma sürecini yaşamışlardır. 13. asırda ise Moğol fütuhâtı ile birlikte Türk siyasi ve coğrafi alanında çok daha kuvvetli dalgalanmalar olmuştur. 10-13. asırlar arasında yaşanan bu siyasi ve tarihi gelişmeler aynı zamanda bu Türk boylarına bağlı olarak Türk yazı dilinin çeşitlenmesine de zemin hazırlamıştır. 13. asırla birlikte Doğu ve Batı (genel bir tanımlamayla) Türk yazı dilleri olarak iki, ilerleyen asırlarda da Kuzey yazı dili ile üç ayrı kola ayrılmıştır. Bu ayrışma, lengüistik bağlamda yazı dillerindeki karakteristik özelliklerle daha açık tespit edilebilmektedir. Ancak bu yazı dillerinin hem aynı kökten beslenmesi hem de Oğuz, Kıpçak ve Karluk boylarının birbirine dil, edebiyat, kültür gibi alanlarda tesir etmesi yazı dilleri/lehçeler arası etkileşimi de bir ortaklık zemininde buluşturmaktadır.

Oğuzca lengüistik unsurların diğer yazı dillerindeki izlerini, Eski Türkçe döneminden⁸ başlayarak sonraki dönem metinlerinde⁹ de tespit edebilmekteyiz.

Çalışmamız sınırlılığında yazı dili/lehçeler arası etkileşim çerçevesinde, Eski Oğuzca metinler ile Dîvân-ı Hikmet nüshaları arasında paralellik taşıyan birkaç unsuru örnekleyebiliriz: /-g/ > /-ø/, {-GAn} > {-An}, {bol-} > {ol-} gibi.

Dîvân-ı Hikmet ile Eski Oğuz Türkçesi metinleri arasındaki bu paralelliklerden birisi de {-UbAn} morfemidir. Bu morfem, zarf-fiil işleviyle tarihî dönem metinlerinde {-pAn}, {-bAn}, {-IbAn}, {-UbAn}, {-UbAnI}, {-UbAnIn} gibi farklı varyantlarla ve gelişmeli şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Eski Oğuzca manzum eserlerde sıklıkla kendisine kullanım alanı bulan {-UbAn} eki, Dîvân-ı Hikmet nüshalarında da örneklenmektedir. Ekin kullanım sıklığı ve tarihî gelişimi dikkate alındığında ve ayrıca Oğuzcanın Eski Türkçe döneminden başlayarak diğer Türk yazı dillerindeki belirtileri de göz önünde tutulduğunda {-UbAn} ekinin varyantları olan {-bAn} ve {-IbAn} biçimlerini de bu paralellikte değerlendirebiliriz.

8 Konuyla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. (Korkmaz, 2017) ve (Gülsevin, 1998).

9 Örneğin bkz. (Onur, 2020); (Herkmen, 2021) ve (Öztürk, 2021).

Dîvân-ı Hikmet'in Kökşetav nüshasında¹⁰ et-, eyle- ve bol- yardımcı fiilleriyle kurulan birleşik fiil yapılarında; *terk etiben*, *lutf eyleben*, *cem' boluban*, *şüfi boluban*, *fikir eyleben*, *hayrân boluban*, *bî-hüş boluban*, *maḥv boluban* ve *rahm eyleben* örneklerinde ekin {-ben}, {-iben} ve {-uban} biçimleriyle kullanımları tespit edilmiştir:

(5b)

zâlim eger zulm eylese maña yığla
yaşın saçır haḫka sığınıp yürek dağla
harâm şübhe terk **etiben** için dağla
zâlimlerge yüz miñ belâ bêrdim mene

*zalim eğer zulüm eylese bana ağla
gözyaşını saçarak Hakk'a sığınıp yüreğini dağla
haram şüphe terk ederek içini dağla
zalimlere yüz bin bela verdim ben işte*

(8a)

nâgeḫândin tururumda kâmuğ büzürg
ḫaḫk 'ışkını köñlüm içre saldı dōstlar
hızır babam ḫâzır bolup lutf eyleben
meded kılıp ilgin tutup aldı dostlar

*birdenbire durduğum yerde bütün ulular
Hak aşkını gönlüm içine saldı dostlar
Hızır Babam hazır olup lütfederek
yardım ederek elimi tutup aldı dostlar*

(32b-33a)

nâ-dân câhil cem' **boluban** hū hū tēyü
ol güm-râhını pîr kırlurlar şeyḫim tēyü
şeyḫleri hem maña cezbe tēgdi tēyü
ḫalka içre mest tîve dēk ağnarlar a

*bilgisiz, cahil toplanarak "hu-hu" diye
o günahkârı pîr kırlurlar şeyhim diye
şeyhlerinden bana cezbe değdi diye
halka içinde mest deve gibi ağnarlar ha*

(36a)

lutf eyleben eki 'âlim şâh eylese
cürm 'işyân güm-râhlarını açar dostlar

*lütfederek iki âlim şah eylese
kabahat isyan günahlarını açar dostlar*

(37b)

şüfi **boluban** şâf bol ey bende-i allâh
yalğan şüfi bolğunça bu dem etmese bihrak

*sufi olarak saf ol ey Allah'ın kulu
sufi olup o yalan demi etmese iyidir*

(45b)

miskin ḫ'âce aḫmed yessevi 'ışk ilgide bolduḫ ḫarâb
fikir eyleben tapmas cevâb anda ne dērsin taḫrığa

*Miskin Hoca Ahmed Yesevi, aşk
yolunda harap oldun
düşünerek cevap bulamazsın, Tanrı'ya ne
dersin?*

(47b)

ḫayrân **boluban** ḫaldım bî-hüş **boluban** taldım
özümni derdke saldım taptım dermân içinde

*hayran olarak kaldım, şuursuz olarak
daldım
kendimi derde saldım, derman içinde
buldum*

(52b-53a)

tünler kopsam tapḫay-mın mu yârını vaşlın
miñ bir atın zâtı pāk aşlı neslin

*geceleri çöksem, olur mu ki yârın vaslı
bin bir adı, pak zâtı, aslı-nesli*

10 Çalışmamızın bu bölümünde yer verilen çeviri yazılı dörtlükler ve beyitler, (Utebekov, 2022) çalışmasından alıntılanmıştır.

on sekiz miñ ‘âlem içre yoktur mislin
kudretiğâ mahv boluban yürsem mu kin

on sekiz bin âlem içinde yoktur benzeri
kudretine mahvolarak yürüsem mi ki?

(72b)

zâr inreben zâr yığlağıl rahmı kelsün
yol azğannı rahm eyleben yolğa salsun
âmin dênler pîr-i muğân çoluñ alsun
hizmet kılğan âhîr murâd tapar döstlar

çok ağlayıp, çok inle ki rahmeti gelsin
yolu şaşıranı, rahmet ederek yola koysun
Âmin deyiniz Pîr-i Kâmil elini alsın
hizmet eyleyen muradına yeter dostlar

Dîvân-ı Hikmet’in Mısır ve Emel Esin Kütüphanesi nüshalarında, Eraslan (1991) yayınında da yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiil yapılarında ekin kullanımları örneklenmektedir:

bî-huş boluban “kendini bilmez hâle gelerek” (Eraslan, 1991, 304); *dik boluban* “dik olarak” (Eraslan, 1991, 334); *hayrân boluban* “hayran olarak” (Eraslan, 1991, 304); *himâr yağlığ boluban* “merkep gibi olarak” (Eraslan, 1991, 334); *terk etiben / târk etiben* “terk ederek” (Tulum, 2019, 192; Azmun, 1994, 138); *seyr etiben / seyr etiben* “seyrederek” (Tulum, 2019, 110; Azmun, 1994, 139); *rahm eyleben / râhm eyleben* “rahmet ederek” (Tulum, 2019, 122; Azmun, 1994, 147; Eraslan, 1991, 200); *fıkr eyleben* “düşünerek” (Azmun, 1994, 146); *luğ eyleben* “lütfederek” (Azmun, 1994, 167; Eraslan, 1991, 76); *rağs eyleben* “raks ederek” (Tulum, 2019, 196; Eraslan, 1991, 176); *kul boluban* “kul olarak” (Tulum, 2019, 142, 224; Eraslan, 1991, 194, 196).

Dîvân-ı Hikmet Kökşetav Nüshası’nda ekin {-bAn} biçiminin¹¹ *dê-*, *yığla-*, *inre-* şeklinde ünlü ile biten fiil tabanlarına ve yalnızca bir örnekte ise ünsüzle biten *akuz-*¹² fiil tabanına eklendiği tespit edilmiştir:

(13a)

êlig birde çöller kezip giyâh yêdim
tağla çıkıp allâh dêben közim oyдум
didârını köralmadım cândın toydum
bir ü barım didârıñnı körer-min mü

elli birde çöller gezip nebatlar yedim
dağlara çıkıp Allah diyerek gözümü oyдум
cemalini göremedim, candan doydum
bir ve varım, cemalini görür müyüm?

(19b)

zerre ‘ışkı kimge tüşse nâlân kıılır
köz yaşını akuzban imân kıılır
her ne tapsa haqq yolığa ihsân kıılır
bahillerniñ ‘adâveti buğzı bolğay

zerre aşkı kime düşse, ağlar eyler
göz yaşını akıtarak iman eyler
her ne balsa, Hakk yoluna ihsan eyler
cimrilerin düşmanlığı, kini olur

(30b)

‘ayb êtmeñiz haqñı izlep yüredür-miz
hâşiyetlik ka ‘be dêben yüredü(r)-miz
hüblar körüp yolda ‘ibret aladur-mız
ey yârânlar yahşı kalıñ tâ körgünçe

ayıp etmeyin, Hakk’ı arayıp yürümekteyiz
keremli Kâbe diyerek (o tarafa) yürümekteyiz
güzelleri görüp, yolda ibret almaktayız
ey yârenler, hoşça kalın görüşünceye kadar

¹¹ Yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiil yapılarında da örneklenmekle birlikte tekrara düşmemek adına o örnekler bahsi geçen bölümde değerlendirilmiştir.

¹² Aynı eserde *akuzuban* şeklinde ekin, *akuz-* filine {-uban} morfiyiyle eklendiği de görülmektedir.

(35a)

tā'at yarağın kılmadım haqını köñül eylemedim

*ibadet hazırlığını yapmadım hak olana
gönle işlemedim*köp yığlaban zikir etmedim mên dek
günâh-kâr bar mu hiç*çok ağlayarak zikir etmedim benim gibi bir
günahkar var mı?*

(36a-b)

allâh **dêben** gürdin çıksa 'âlim köner
hâş bendem dēp rahmân igem yalguz süyer
yaş ornığa kanın töküp yêrni boyar
hamdın êtse şeytân la'in kaçır dostlar*Allah diyerek kabirden kalksa, âlem yanar
seçkin kulum deyip Rahman Rabb'im, yalnız sever
yaş yerine kanımı döküp yüzünü boyar
hamdini söylese lanetli şeytan kaçır dostlar*

(61b)

zen ferzend ağa iniñ yığlap kélgey
mirâs **dêben** mâl mülkünü [bölüp] algay
alıp södreğ kara yerge seni kömgey
tu'me kılğay karış atlık yılan imdi*kadın-evlat, büyük-küçük ağlayıp gelir
miras diyerek mâl ve mülkünü bölüp alır
alıp sürüyerek kara yere seni gömer
lokma yapar karış adlı yılan şimdi*

(72b)

zâr **inreben** zâr yığlağıl rahmı kêlsün
yol azğannı rahm eyleben yolğa salsun
âmin dēñler pîr-i muğân koluş alsun
hizmet kılğan âhir murâd tapar dōstlar*çok inleyerek, çok ağla ki rahmeti gelsin
yolu şaşarsan, rahmeti gelip yola koysun
Âmin deyiniz Pîr-i Kâmil elini alsın
hizmet eyleyen muradına yeter dostlar*

Yine ekin, *bağlaban* “bağlayarak” (Eraslan, 1991, 290); *diben / dêben* “diyerek” (Tulum, 2019, 82, 90, 114, 232; Azmun, 1994, 162, 178; Eraslan, 1991, 106, 110, 114, 144, 160, 212); *inreben* “inleyerek” (Tulum, 2019, 122; Eraslan, 1991, 136, 168); *tişleben* “dişleyerek” (Eraslan, 1991, 334); *okuban* “okuyarak” (Eraslan, 1991, 330); *yığlaban* “ağlayarak” (Azmun, 1994, 166; Eraslan, 1991, 164, 168, 182, 184, 290), *yiben* “yiyerek” (Eraslan, 1991, 116) şeklindeki kullanım örnekleri Dîvân-ı Hikmet’in Mısır ve Emel Esin Kütüphanesi nüshalarında, Eraslan (1991) yayınında tespit edilmiştir.

Ekin {-IbAn} biçimi¹³, Dîvân-ı Hikmet Kökşetav Nüshası’nda *yastan-*, *bil-*, *ayt-*, *bar-* ve *kal-* fiil tabanlarında örneklenmektedir:

(7a)

mên yêgirme yêti yaşda pîrni [taptım]
her sırı kördüm perde birle sırını yaptım
âstânedede ya[stan**iban** izin öptüm]
ol sebebdin haqğa sığnıp kél[dim mene]*ben yirmi yedi yaşta Pir'i buldum
her sırrı gördüm perde ile sırrı örttüm
eşiğine yaslanarak izini öptüm
o nedenle Hakk'a sığnıp geldim ben işte*

13 Mısır nüshasında ekin bu biçimi yalnızca *et-* yardımcı fiiliyle kurulan birleşik fiil yapılarında örneklenmekte, Emel Esin Kütüphanesi nüshasında ise *barıban* “giderek” (Azmun, 1994, 171) ve *terk etiben*, *seyr etiben* şeklinde kullanımı tespit edilmiştir. Eraslan (1991) yayınında ise *aluban* “alarak” (Eraslan, 1991, 330); *bauban* “batarak” (Eraslan, 1991, 330); *kiriben* “girerek” (Eraslan, 1991, 336); *saluban* “salarak” (Eraslan, 1991, 330); *şevkleniben* “çoşarak” (Eraslan, 1991, 136, 138); *yakılıban* “yakılarak” (Eraslan, 1991, 186); *yastaniban* “yaslanarak, dayanarak” (Eraslan, 1991, 72); *yitiben* “erişerek” (Eraslan, 1991, 330) kullanımlarıyla örneklenmektedir.

(29b)

miskin za'if h'āce aḥmed yètti püştünja rahmet *miskin, zayıf Hoca Ahmed yedi
ceddine rahmet*
farsî tilni biliben hüb aytıpdur türkîni *Fars dilini bilerek güzel söylemekte
Türkçe 'yi...*

(42b)

mü'min kullar bu dünyāni bāzār kılip *mümin kullar bu dünyayı pazar kılarak*
mülk ay**uban** öz mülküm dēp otlar yakıp *mülk diyerek kendi mülküm diyerek*
ateşler yakıp
çıkan cānıñ kirmes aymas kayta yanıp *çıkan canın tekrar dönüp giremez*
cāni çıkıp tenge yanıp kirgen bar mu *canı çıkıp da tene tekrar dönen var mı?*

(46a)

ğariblerde ğarib bolğan ğaribler *gariplikte garip olan garipler*
ğaribler hālîni bilgen ğaribler *gariplik hālîni bilen garipler*
sebeb birlen yırak yerge bar**ıban** *sebeb ile uzak yere giderek*
karındaş kadrini bilgen ğaribler *kardeş kadrini bilen ğaribler*

(47b-48a)

sır ma'nādın tüymegen yalğan şüret kılganlar *sırdan anlam kapmadan yalandan
suret kılanlar*
zulmet içre **kalıban** hayāl birle uçarlar *karanlık içinde kalarak hayāl ile
uçarlar*

(52b)

āstāneni yastan**ıban** yatқан kirsün *dergāhına yaslanarak duran girsün*
ihlās bilen h'ācem dēben 'ālem körsün *ihlās ile "Mürşidim" diyerek, ālem görsün*
andın sonra gevher istep talib çomsun *ondan sonra, gevher isteyip, arınıp çıksın*
meşakkatlar riyāzatlar tartsam mu kin *güçlükler; riyazetler çeksem mi ki?*

{-IbAn} kullanımının Eski Oğuz Türkçesinde {-UbAn} şeklindeki gelişim seyri ve buna bağlı olarak yaygın bir kullanım alanına sahip olduğunu dönem metinlerinde görebilmekteyiz. Eski Oğuz Türkçesi ve devamında Osmanlı Türkçesinde manzum eserlerde sıklıkla karşımıza çıkan {-UbAn} biçimi, Divân-ı Hikmet Kökşetav Nüşası'nda *aķuz-*, *küy-*, *ur-* fiilleriyle örneklenmektedir:

(11a-11b)

kırk üçümde ḥaknı izlep nāle kıldım *kırk üçümde Hakk'ı arayıp feryat eyledim*
ḥakḳ yādını aytıp özüm vāle kıldım *Allah adını söyleyip kendimi divane eyledim*
köz yaşımını aķuz**uban** jāle kıldım *gözyaşlarımı akıtarak çiğ tanesi kıldım*
zātı uluğ h'ācem sığnıp kēldim sēnge *zatı ulu Rabbim, sığmıy geldim sana*

(44a)

ğāfil tapmas ḥakḳ yolın anda tapmaslar orun *gafil bulmaz Hakk yolunu, orada bulmazlar
makam*
içi taşı küy**üben** seherlerde yatmasun *içi dışı yanarak seherlerde yatmasın*

(56a)

seherlerde erte kopup nâle kılğıl
nâle eylep yürek bağrın edâ bolsun
köz yaşınımı akuzuban jâle kılğıl
hağk қаşıda közüñ yaşı güvâh bolsun

*seherlerde erken kalkıp feryat eyle
yürek-bağrın feryat eyleyip edâ etsin
gözyaşımı akıtarak etrafa saç
Hakk önünde gözünün yaşını tanık olsun*

(74b)

kul h'âce ahmed nefsi tağıdın çıkıp aştı
fenâ' fi'llâh maqâmığa yavuglaştı
yürek bağrım cüş uruban kaynap taştı
bu hâl birle yığlap du'â kılay senge

*Kul Hoca Ahmed nefis dağından çıkıp aştı
fenafillâh makamına yakınlaştı
yürek-bağrım coşarak kaynayıp taştı
bu hâl ile ağlayıp dua edeyim sana*

Mısır ve Emel Esin Kütüphanesi nüshalarında, Eraslan (1991) yayınında ekin {-UbAn} biçimi; *akuzuban* “akıtarak” (Azmun, 1994, 129; Eraslan, 1991, 82, 232, 244); *körüben* “görerek” (Eraslan, 1991, 120); *köydürüben* “yakarak” (Eraslan, 1991, 186); *köyüben* “yanarak” (Eraslan, 1991, 322); *sayraşuban* “şakıyarak” (Tulum, 2019, 146); *tartkuzuban* “çektirerek” (Eraslan, 1991, 182); *yetiştür(ü)ben* “yetiştirerek” (Azmun, 1994, 166); *yiştürüben* “çözdürerek” (Eraslan, 1991, 182); *coş uruban* / *cüş uruban* “coşarak” (Tulum, 2019, 238; Azmun, 1994, 146; Eraslan, 1991, 250) kullanımlarla örneklenmektedir.

Değerlendirme ve Sonuç

Hoca Ahmet Yesevî'nin hikmetlerinden teşekkül eden *Dîvân-ı Hikmet*, tasavvufi derinliğiyle, taşıdığı ahenk ve üslubuyla, barındırdığı dil malzemesiyle Türk dili tarihi ve Türk tasavvuf edebiyatının özel ve önemli bir eseridir. Yesevî'nin bu eseri, çok geniş coğrafyalara dağılan Türklerin dinî yaşamlarında ve millî şuurlarında yer edinmiştir. Orta Asya'da Yesevî ile vücut bulan Türk tasavvuf anlayışı onun öğretileri ve hikmetleri aracılığıyla bütün Türk dünyasına yayılmıştır. Sözlü gelenek içinde şekillenen ancak sonraki asırlarda yazıya aktarılarak onlarca nüsha meydana getiren Yesevî hikmetleri, bu sayede *Dîvân-ı Hikmet* adıyla yazılı bir eser olarak günümüze ulaşmıştır. Eserin günümüzde pek çok nüshası mevcut olup bu nüshalar arasında en eski nüshanın hangisi olduğu kesin olarak bilinmemektedir.

Çalışmamıza *Dîvân-ı Hikmet*'in Kökşetav nüshası esas teşkil etmekle birlikte Mehmet Mahur Tulum tarafından neşredilen Mısır nüshası, Yusuf Azmun'un hazırladığı Emel Esin Kütüphanesi nüshası ve Kemal Eraslan'ın *Dîvân-ı Hikmet'ten Seçmeler* yayını da kaynaklık etmiştir.

Bu zarf-fiil eki, yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiil yapılarındaki kullanım örneklerine bakıldığında Kökşetav nüshası ve Eraslan (1991) yayınında diğer nüshalara oranla daha sık tanıklanmaktadır:

Kaynaklık eden bu eserlerde, {-UbAn} zarf-fiil eki taranarak tespit edilen {-UbAn} eki ve diğer varyantları örneklendirilmiştir. Araştırmacılarca Karahanlı ya da Çağatay Türkçesi sahası içinde değerlendirilen *Dîvân-ı Hikmet* eserinde bu ekin, Eski Oğuz Türkçesi manzum metinlerindeki sık kullanımına paralellik gösterecek düzeyde yer aldığı görülmektedir.

Mangışlak, Horasan ve Harezmi bölgeleri, 7. asırdan itibaren Oğuzların yoğun olarak yaşadığı bir coğrafya olmuştur. Bu bölgelerde yaşayan Türkler, tarih boyunca kendi dil özelliklerini korumakla birlikte yazı dilinde Doğu Türkçesi (Harezmi ve Çağatay Türkçesi) ile eserler vermişlerdir. Harezmi ve Çağatay Türkçesi ile yazılan

eserlerde Oğuzca tesiri, ses ve şekil bilgisi düzeyinde görülebileceği gibi söz varlığı düzeyinde de karşımıza çıkmaktadır. *aķuzuban, kōrūben, kōydūrūben, kōyūben ~ kīyūben, sayraşuban, tartkuzuban, yētiştūr(ū)ben, yiştūrūben, coş uruban ~ cūş uruban, bī-hūş boluban, cem‘ boluban, dik boluban, hayrān boluban, himār yanlıg boluban, kıl boluban, mahv boluban, şūfi boluban* örnekleriyle {-UbAn} ekinin Dīvān-ı Hikmet’te çok sık kullanılan bir zarf-fiil eki olması Anadolu sahasında Oğuzca temelinde gelişme gösteren yazı dili ile paralellik taşıdığına bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Kaynaklar

- Allahverdiyeva, Şehrabani. “Azerbaycan Ağızlarında Kullanılan Arkaik Zarf-Fiiller”. *Karadeniz (Black Sea- Черное Море)* 3/11 (2011), 70-80.
- Atalay, Adil Ali. *Abdal Musa Sultan ve Velayetnamesi*. İstanbul: Can Yayınları, 1990.
- Azmun, Yusuf. *Hoca Ahmed Yesevî, Divan-ı Hikmet (Dr. Emel Esin Kütüphanesi Nüshası)*. İstanbul: Tek-Esin Türk Kültürünü Araştırma ve Geliştirme Vakfı Yayını, 1994.
- Bayındır, Tolga. “Kurmaca Metinlerde Bir Kaynak Olarak Kolektif/Geleneksel Anlatı”. *Türkoloji* 3/107 (2021), 9-18.
- Bice, Hayati. *Divân-ı Hikmet’ten Seçmeler*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2019.
- Duman, Musa- Ömer Yağmur. “-Up Zarf-Fiil Ekinin Eski Anadolu Türkçesindeki Fonetik Durumu”. *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı (1-2 Aralık 2010)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 2013, 115-153.
- Eraslan, Kemal. *Ahmed-i Yesevî Divân-ı Hikmet’ten Seçmeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- Gülsevin, Güler. “Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler”. *Kardeş Ağızlar (Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi)* 7 (1998), 12-18.
- Herkmen, Dilek. “Kutb’un Hüsrev ü Şîrîn’inde Oğuzca Özellikler”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 52 (2021), 11-32.
- Jarmuhameduli, Muhamedrahim. *Qoja Ahmet Yasavi Divani Hikmet (Aqıl Kitabı)*. Almatı: Murattas Gılimi-Zerttev jäne Baspa Ortalgı, 1993.
- Kardaş, Sedat. *Ali Nihani’nin Manzum Hacı Bektaş-ı Veli Velayetnamesi (İnceleme-Metin-Sadeleştirme-Dizin)*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
- Kaymaz, Zeki. “Hoca Ahmet Yesevî’nin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurları”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı* 139 (2002), 155-162.
- Kırmızıgül, Buket Nur. “Eski Türkçe -(X)p(An)(In) Zarf-Fiil Ekinin Yapısı”. *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları: Ayagka Tegimlig Bahşı: Festschrift in Honor of Marcel Erdal / Ayagka Tegimlig Bahşı: Marcel Erdal Armağanı* 1 (2021), 273-282.
- Korkmaz, Zeynep. “Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler”. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar* 1-2. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2017, 205-216.
- Korkmaz, Zeynep. “Türkçede -n Zarf-Fiil Eki ile -pan/-pen Eki ve Türemeler”. *TDAY-Belleten* 32 (1984), 155-165.
- Köprülü, M. Fuad. *Türk Edebiyatı’nda İlk Mutasavvıflar*. 3. Baskı. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1976.
- Onur, Samet. “Harezm Türkçesi Fal Kitabı’nda Oğuzca Unsurlar”. *Oğuz Türkçesi Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2020), 1-30.
- Özdemir, Ali Rıza. “Alevi-Bektaşî Yolunda Ahmed Yesevî’nin Yeri”. *e-makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 14/2 (2021), 1074-1111.
- Öztürk, Abdulkadir. “Codex Cumanicus’ta Oğuzca Etkisi”. *Oğuz Bitig -Modern ve Tarihsel Oğuzca Üzerine Araştırmalar-*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2021, 125-136.
- Sertkaya, Osman Fikri. “-an/-en Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine”. *TDAY-Belleten* 32 (1989), 335-352.
- Şimşek, Yaşar. “Arapça-Türkçe Deyim Kopyaları Üzerine”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 69 (2020), 101-114.
- Tulum, Mehmet Mahur. *Hoca Ahmed Yesevî, Divân-ı Hikmet, Hikmetler Mecmuası Mısır*

- Nushası-1650*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2019.
- Türk Dil Kurumu. *Tarama Sözlüğü VII. Ekler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2009.
- Utebekov, Senbek. *Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshası (Giriş-Gramer Özellikleri-Metin-Dizin)*. Çanakkale: Paradigma Yayınları, 2022.
- Utebekov, Senbek-Ali Akar. "Divân-ı Hikmet'in Kökşetav Nüshasında Tasvirî Fiillerin Kullanılışı". *Türkiyat Mecmuası* 30/2 (2020), 327-354.
- Yazıcı, Nesimi. "Hoca Ahmed Yesevî Döneminde Türk-İslâm Kültürünün Oluşum ve Gelişimi Üzerine Bazı Düşünceler". *Milletlerarası Hoca Ahmet Yesevî Sempozyumu Bildirileri (26-29 Mayıs 1993)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1993, 377-387.
- Yıldız, Hüseyin. "Divân-ı Hikmet'te İkilemeler Üzerine". *IJSES* 1 (2011), 41-46.
- Yıldız, Hüseyin. *Maniheist Uygur Metinlerinde Çince Alıntılar. Etimolojik, Leksik ve Tematik İncelemeler*. Erzurum: Fenomen Yayınları, 2020.
- Yıldız, Hüseyin. "Eski Uygur Budist Metinlerinde Bir Karakter Analizi Kuan Şi İm Pusar (觀世音菩薩-Avalokiteśvara)". *Eski Türkçenin İzinde. Türkiye'de Eski Türkçe Çalışmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2019, 59-77.
- Yılmaz, Ali. "Ahmed-î Yesevî'nin Hikmetleri ile Yunus Emre'nin Şiirlerinde Tasavvufî Muhteva Benzerlikleri". *Diyanet İlmî Dergi* 29/4 (1993), 17-34.

Extended Abstract

The 10-11. centuries witnessed Turkish mass conversion to Islam and the formation of a new literature. Atebetü'l-Hakâyik and Divân-ı Hikmet are the first works created on the basis of religious content in the early Islamic Turkish literature. Ahmet Yesevî has a special place in the formation and spread of the religious-sufistic philosophy of life among the Turks in this period. Ahmet Yesevî also took his place in the history of Turkish literature as the founder of Turkish Sufi Literature, by explaining his Sufi thoughts in the common Turkish of his period and geography and by skillfully using verse forms in his poems called "Hikmet" (Wisdom). Ahmet Yesevî prioritized national sensitivity and thus created a wide area of influence, left a mark on Turkish literature from history to the present. Sufi literature, laid by Ahmet Yesevî; has made progress and developed in Anatolia with different forms such as hymn, nefes, nutuk, devriye and shathiye. This tradition has been continued for centuries in the Anatolian geography by pirs and erens such as Yunus Emre, Hacı Bektaş-ı Veli, Baba Mansur, Kaygusuz Abdal, Abdal Musa, Hacı Bayram-ı Veli, Hubyar Sultan and Pir Sultan Abdal.

Divân-ı Hikmet is considered to belong to the Karakhanid period and the 12th century in literary terms, more than language. It is thought that the oldest copies of the work date back to the 16th or 17th centuries. The Egyptian copy is seen as the oldest written copy known so far, with its copying date and copyist known. Between the 17-19. centuries there are dozens of copies written or printed of Divân-ı Hikmet. However, it is also known that there are many manuscripts and printed copies that have not yet come to light.

In this study, it is focused on the {-UbAn} suffix exemplified in the work of Divân-ı Hikmet, which is considered to be one of the first examples of Turkish Sufi Literature and consists of the wisdoms of Ahmet Yesevî and the later additions made to. Although the Kokshetau copy of Divân-ı Hikmet is the basis for our study, the Egyptian copy published by Mehmet Mahur Tulum, the Emel Esin Library copy prepared by Yusuf Azmun and Kemal Eraslan's selections from Divân-ı Hikmet publication were also used as sources. The parallels of this gerund suffix, which is witnessed with the forms {-UbAn}, {(y)UbAn} in historical Turkish written languages and mostly in Old Oghuz Turkish texts, in the common written language of Central Asia are exemplified through Yesevî's wisdom.

The {-pAn} suffix, which is common in Kokturk and Old Uyghur Manichaean texts but rare in Old Uyghur Buddhist texts, was formed as an expansion of the {-p} gerund suffix with the {-An} suffix. This suffix, which developed from the gerund suffix {-p}, has been used in historical and contemporary texts since the Old Turkish period, depending on some phonetic or morphological developments such as {-pAn}, {-IpAn}, {-UpAn}, {-bAn}, {-IbAn}, {-UbAn}, {-UbAnI}, {-UbAnIn} it is witnessed by its forms such as. In Old Oghuz Turkish texts, the {-UbAn} form of the suffix is more widely used than in other written languages. There are

linguistic elements that bear parallels between the old Oghuz texts and the copies of *Dîvân-ı Hikmet*. One of these parallels is the {-UbAn} morpheme. This morpheme, with its gerund function, appears in historical period texts with different variants and developmental forms such as {-pAn}, {-bAn}, {-IbAn}, {-UbAn}, {-UbAnI}, {-UbAnIn}. The {-UbAn} suffix, which is frequently used especially in Old Oghuz poetic works, is also exemplified in the copies of *Dîvân-ı Hikmet*.

In *Dîvân-ı Hikmet*, which is evaluated by researchers within the field of Karakhanid or Chagatai Turkish, it is seen that this suffix is included at a level that parallels its frequent use in Old Oghuz Turkish verse texts. Mangyshlak, Khorasan and Khwarezm regions become the regions where Oghuz people lived intensively since the 7th century. Turks living in these regions have preserved their own language characteristics in history and have produced works in Eastern Turkish in written language. In works written in Khwarezm and Chagatai Turkish, the influence of Oghuz language can be seen at the level of phonetics and morphology, as well as at the level of vocabulary.